

צור שיזף, דאעש: מסע אל מפתנו של השטן (תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2016), עמודים 362.

מכל האירועים הדרמטיים שעיצבו את המזרח התיכון מתחילת 2011, נדמה שעלייתה וכינונה של המדינה האסלאמית (דאע"ש) ביוני 2014 אתגרו וסקרנו במיוחד את השיח הציבורי, התקשורתי והאקדמי ברחבי העולם. אף שהסדר המדינתי בחלקים נרחבים של האזור החל להתפרק עוד לפני כן, התייצבותה של ישות שהתיימרה למחוק את הגבולות בני מאה השנה שבין סוריה לעיראק, הלכה למעשה, קיבעה את התודעה העולמית שאכן נפל דבר. אכזריותה האלימה של המדינה האסלאמית, לצד מיומנותה ושימושה בכלי תקשורת מודרניים הסעירו את הדעת והביאו למספר רב של ניסיונות לפצח את התופעה. אף שעדיין רב הנסתר על הגלוי, ולא ברור כיצד תתפתח העלילה, עשרות ספרים ועוד מאות מאמרים אקדמיים כבר נכתבו בזמן אמת כדי להציע הסברים כיצד הצליחה אידאולוגיה של המאה השביעית לסה"נ לפגוש בטכנולוגיה של המאה העשרים ואחת ולסחוף אחריה עשרות אלפי צעירים. משימה זו אינה פשוטה, ואף כמעט בלתי אפשרי לכתוב בלשון ההווה טקסט על אודות ההתרחשויות ההיסטוריות האלה, מה שמחייב את הכותבים לכתוב במשנה זהירות ובענווה.

צור שיזף, סופר ועיתונאי ישראלי ותיק, נמנה עם הכותבים שסיפורה של המדינה האסלאמית ריתק אותם ויצאו למסע בעקבותיה. במקרה שלו מדובר במסע פשוטו כמשמעו, שכן שיזף התחקה אחר עקבותיה סמוך למרחבים שבהם היא פועלת או קשורה בהם – בעיראק, בסוריה, בתורכיה, בלוב, במצרים, בפקיסטן ובמזרח אפריקה. ספרו הוא, כפי שהגדיר, 'ניסיון לצייר את התמונה של המזרח התיכון [...] ספר מסע עיתונאי [ה]מתבסס על מידע וידע שנרכשים תוך כדי מסעות וראיונות ומניתוח מידע תקשורתי גלוי'.¹ הספר מיועד לציבור הרחב ויצא בהוצאה מסחרית, והמחבר ביקש להביא בו – בפעם הראשונה בעברית – עדות אותנטית ישירה ובלתי מתווכת על המדינה האסלאמית והווייתה, ולשזור בה עדויות וסיפורים לכדי תזה רחבה ופרשנות בעלת פרספקטיבה היסטורית. הווה אומר, ליצור הכלאה בין ספר מסע והרפתקאות לבין עבודת ניתוח היסטורית-פוליטית. חוסר האיזון בין שני הרבדים האלה ושילובם הרופף לעתים הם נקודת התורפה העיקרית של הספר.

הבשורה העיקרית שבספר היא פסיפס הסיפורים, העדויות והחויות המוגש לקוראים. עבור קהל הקוראים, ובמיוחד קהל קוראי העברית שעבורו נכתב הספר, זו היכרות ראשונה וכמעט בלעדית עם הקולות והפרצופים שמאחורי זרם הידיעות הבלתי פוסק על המדינה האסלאמית – ועל עוד שחקנים רבים באזור – בתקשורת

1 צור שיזף, דאעש: מסע אל מפתנו של השטן (תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2016), עמ' 337.

וברשתות החברתיות. המחבר מצליח לתווך היטב את הלכי הרוח כהווייתם ולהסביר באמצעות פרשנות של דברי מרואייניו ופרשנות האירועים שחוה את הדינמיקה שהיה עד לה. הוא אף עושה זאת מתוך שמירה על איזון עדין בין זהותו הישראלית על כל המשתמע מכך, לבין הניתוק ההכרחי מהקשר זה, כדי לספק תמונה רחבה דיה. נוסף על כך, לאורכו של הטקסט משולבים תיאורים של אתרים מקראיים ומוזכרים שמותיהם, למשל, הר אררט ונינווה, המונחים בהחלט במקומם ומעניקים לדיון גופך היסטורי התורם לקוראים הישראלים.²

הערך המוסף של הספר נמצא בהצצה שהקוראים זוכים לה אל תוך דינמיקות פנים-קהילתיות ובין-קהילתיות במזרח התיכון העכשווי, הצצה המתאפשרת רק בזכות ההיכרות המעמיקה של המחבר ועבודת השטח היסודית שעשה. דוגמה בולטת לכך היא סוגיית היזידים בעיראק, שזכתה לתהודה נרחבת בקהילה הבין-לאומית בשל רציחתם ועקירתם של רבים מבני ובנות העדה על ידי המדינה האסלאמית. בפרק העוסק בנושא ומתבסס על שהות המחבר בג'בל סינג'אר שבצפון עיראק, לב ההתרחשויות, מתקבלת תמונה עשירה רצופת דקויות קהילתיות ושבטיות המלמדות על מורכבות המצב ועל התחושות שאינן מקבלות ביטוי תדיר בכלי תקשורת ובמחקר האקדמי. כך נחשפים היחסים בין היזידים לכורדים, הנמצאים לכאורה באותו הצד, זה המתנגד למדינה האסלאמית, ומתברר שהם סבוכים ורווי מטענים ואינטרסים, עד כדי כך שכוחות הפשמרגה הכורדיים הפקירו את היזידים בקרב נגד המדינה האסלאמית.³ דוגמה אחרת היא בפרק המביא את סיפורו של יוהן, מפקד בכוחות הכורדיים שלחמו בסינג'אר, שמוצאו אשורי (סיריאקי).⁴ אחת ההנחות השגורות בפי העוסקים במלחמה בסוריה, הנחה שכבר אינה נבדקת ברצינות הראויה, היא שבזירה הזאת מעורבים בין מאה וחמישים למאתיים ארגונים, רובם בעלי מאפיינים ורצונות שונים זה מזה. כך האשורים, בהיותם אחת מהעדות העתיקות והקטנות במזרח התיכון, נוטים להיבלע בבלייל הקבוצות והארגונים הפועלים בסוריה ובעיראק. יוהן מספר כיצד הצטרף לכורדים בלחימה והקים את 'הכוחות הסיריאקים' – גוף לוחם לצדם. החשיפה לפלג קטן ולא משמעותי ביחס לקבוצות אחרות בהשפעתו על המלחמה, בכוחה לתאר במדויק את התפרקותו של הסדר המדינתי שכוון במזרח התיכון בראשית המאה הקודמת, ואת שובן של זהויות תת-מדינתיות המבוססות על קהילה, עדה, דת, שבט ותרבות לקדמת הבמה.

פרישת מניפת הנראטיבים והתפיסות העשירה ניכרת בכל הקשור לסכסוכים בסוריה, בעיראק ובסיני, והיא שלמה מעט פחות בלוב ובפקיסטן. בראשה, מעל לשאר

2 שם, 11.

3 שם, 19-20.

4 שם, 53-64.

ההיבטים, ניצבת החוויה הכורדית של המחבר, שבצלמה התעצב הספר במידה רבה. השהות הממושכת שלו בקרב לוחמי הגופים הכורדיים החמושים בעיראק ובסוריה שופכת אור על המשותף ועל המבדיל בין הזרמים בלאום הכורדי בארבע מדינות, ואף בין כוחות שונים בתוך כל מדינה. התחושות והמאוויים הנגלים דרך הדמויות שהמחבר התלווה אליהן לאורך כל הספר, ובמיוחד בפרק המוקדש לכך, מלמדים גם במקרה הזה שאין תוכו כבירו: הדיון בכורדים כמקשה אחת וכ'מדינה שבדרך' דורש מהמתבוננים להכיר בתנאים המגבילים ובשלשלאות הפנימיות והחיצוניות המונעים מהחזון הזה – שלא ברור כלל אם רוב הכורדים שותפים לו – להתמשש. תיאור הקרבות והחיים בשטחים שבהם חיים הכורדים משרטט תמונה נאמנה ומאלפת של מארג היחסים הסבוך בין כל השחקנים המעורבים בסוגיה הכורדית, ובכוחו לתרום להבנה טובה יותר של המציאות.⁵ פרט לתיאור העלילתי, כאמור, הזווית הכורדית, וליתר דיוק הזווית של לוחמי 'היחידות להגנת העם' (YPG) ומפלגת הפועלים של כורדיסטאן (PKK) שאתם שהה המחבר, היא נקודת המוצא לגשר הנמתח מרמת השטח והחוויה האנושית לרמת הניתוח המדיני. בבסיסו של הספר עומדת תזה ברורה, מובהקת ומגובשת על התעצבות המשברים הנוכחיים במזרח התיכון ועל מקומם של השחקנים הבין-לאומיים בו. התזה מציעה שמתחילת העשור הקודם החלה תורכיה בהנהגת רג'פ טאיפ ארדואן במסע התפשטות כוחני ואלים במזרח התיכון, שהקורבן העיקרי שלו הם הכורדים בתורכיה ובסוריה, המסמלים מצדם ערכי חירות ושוויון מתקדמים. לעומתם, הכורדים בעיראק, המשתפים פעולה עם המערב ועם תורכיה, 'מקופחים' מעט פחות, ואף מקדמים קפיטליזם ונגועים בשחיתות. ארצות הברית, שותפתה הסמויה של תורכיה, שגתה במדיניותה בעיראק מאז 2003, ובשם אינטרסים כלכליים הרסה את המדינה השסועה והותירה בה חלל שאליו נכנס גורם מתוכנן מספיק שניצל הזדמנות לצמוח – המדינה האסלאמית. המדינה האסלאמית צמחה בעזרת כסף ותמיכה של סעודיה, קטאר ותורכיה, נבנתה בתכנית סדורה שראשיתה באבו מצעב אל-זרקאוי ואחריתה באבו בכר אל-בע'דאדי, והיא פועלת כמכונה משומנת המשיגה את יעדיה ביעילות ובאכזריות. היא תכלית הרע, ויש למגר אותה.

לזכותו של המחבר ייאמר שבניגוד למאמרים וספרים אחרים שבהם עולים סימני שאלה על טיבו של הרעיון המרכזי, במקרה הזה הקו שהוא מוביל נשמר בנאמנות בכל שלבי הספר באדיקות מרשימה. הוא אף מקפיד לסייג עצמו כאשר הוא מסיים את הספר בציטוט מדברי הרודוטס, הממסגר את התזה המוצעת: 'רבות ראיתי ורבות סיפרו לי, אני לא יודע אם זה נכון ואם זו האמת, אבל זה מה שאני כותב'.⁶ ברעיון

5 שם, 214-235.

6 שם, 337.

המרכזי תומך הידע והניסיון שרכש המחקר בעבר, ובעיקר בעיראק ב-2003. הקפיצות התדירות בין ההווה לבין 2003, שיש ביניהן זיקה ברורה, מעמידות את התזה בהקשרה ההיסטורי ואינן תלויות באוויר. יש לכך משקל רב, הואיל ואי אפשר להבין את סוריה ועיראק של 2015 ללא היכרות עם מה שאירע כעשור קודם לכן.

מבחינת הטרמינולוגיה, הבחירה לכנות את מושא הספר בשם 'המדינה האסלאמית', ולא בשם 'דאע'ש' (ברוב המקרים), מבטאת אמירה חשובה שכדאי להתעכב עליה. השם השגור בתקשורת ובפי מדינאים ואנשי צבא הוא דאע'ש, ISIS או ISIL באנגלית, שהוא ראשי תיבות של הביטוי 'המדינה האסלאמית בעיראק ובאל-שאם'. אמנם זה היה השם הרשמי עד יוני 2014, אך הוא שונה, כידוע, למדינה האסלאמית. הבחירה הנפוצה לדבוק בכינוי הישן היא, למעשה, הצהרה אידאולוגית של חוסר הכרה שהישות הזאת היא מדינה, ודבקות בשם הקודם המגדיר אותה ארגון טרור מוקצה. העובדה שבספר זה קוראים לישות 'המדינה האסלאמית', כלומר בשם שהיא קוראת לעצמה, משקף התבוננות מציאותית ומפוכחת שאינה מפחדת לקרוא לילד בשמו'. בהיותו ספר המתיימר להבין את התופעה, תנאי חשוב הוא שידבר בשפתה, ובכך הוא מצליח בניגוד לאחרים.

לצד מעלותיו, הספר סובל מכמה בעיות. העיקרית שבהן נובעת מהימורה לשלב בין אקטואליה לבין הצגת מבט על היסטורי. לא רק שבין זמן כתיבת הספר לזמן הוצאתו לאור חלו שינויים רבים בשטח, אלא שגם נתונים המוצגים בו כאמתות אינם בהכרח כאלה. כלומר, שלא כמו הסיפורים המובאים מפי דובריהם וכך הם נידונים, בניית טיעונים בנושאים מדיניים על סמך מקורות עיתונאים זמינים ורשתות חברתיות אינה מספקת. בעולם שבו גוברת חשיבות הממד התודעתי, ואירוע אחד יכול לקבל פרשנות אחרת לחלוטין מכיוונים שונים, קשה מאוד לזקק אמתות חד-משמעיות – על אחת כמה וכמה בזמן אמת, וחיוני לספק זוויות רבות ככל האפשר.

מכאן שהיה אפשר בהחלט לצפות להצגה חד-ממדית פחות של התזה העיקרית מבלי לפגוע במהותה. כדי להבין את המזרח התיכון, כמו כל מרחב אחר, בטקסט המתיימר לנתח מצב מדיני חשוב להציג פנים וצדדים שונים. וכפי שסביר שתורכיה אינה הרוע בהתגלמותו, אלא מדינה בעלת חולשות וחוזקות ושאיפות להשיב ימיה כקדם הממריצות את מנהיגה, כך גם הכורדים אינם קדושים מעונים אלא ישות רבת פנים ופינות אפלות. כאשר מעלים טיעון מסוים יש להתמודד גם עם טענות המאתגרות אותו ולתאר מורכבות אם ישנה.

יתרה מכך, יותר מפעם אחת נשענות הנחות היסוד של המחקר על מסקנות שגויות ובלתי מבוססות בהווה ובעבר. כזאת היא, למשל, הקביעה ששאיפות ההתפשטות של תורכיה הן מרכיב בזהותה של המדינה האסלאמית. הדבר נאמר כחלק מהטענה הכוללת שתורכיה עומדת מאחורי המדינה האסלאמית, שייתכן שהיא

נכונה במלואה או בחלקה, אך בחינה של מרכיבי הזהות של המדינה האסלאמית מראה שהם אינם כוללים אג'נדה לאומית כלשהי, קל וחומר שלא לאומיות תורכית.⁷ דוגמה אחרת היא החיזוי שהעדה הדרוזית בסוריה, המרוכזת בג'בל דרוז, תתנתק ממדינה עלווית אם תקום, ותצטרך להחליט אם להסתפח לירדן או להקים קונפדרציה עם הנוצרים בסוריה. אין לדעת, אולי תרחיש כזה יתממש, אבל בכל הצהרותיהם הרשמיות והבלתי רשמיות הדרוזים אינם מקדמים אג'נדה כזאת – וגם אם היו עושים זאת, קצת תמוה לראות בתרחישים האלה תרחישים בטוחים.⁸ אגב ג'בל דרוז, בספר מוקדש חלק לא גדול לדרום סוריה, בעיקר לטענה שישראל תומכת בגלוי בג'בהת אל-נצרה (טענה שנויה במחלוקת בעצמה), אבל המחבר מתעלם התעלמות גורפת מחטיבת שהדאא' אל-ירמוכ, שלוחתה של המדינה האסלאמית הממוקמת בדרום רמת הגולן, סמוך למשולש הגבולות של ישראל, סוריה וירדן. זו אינה מוזכרת בין כוחות המדינה האסלאמית הנמצאים על גבולותיה של ישראל, אף שבעת כתיבת הספר הייתה עובדה זו ידועה.

גם בהקשר ההיסטורי נפלו שגיאות לא מעטות. המחבר מקפיד לשלב בכל שלב רקע היסטורי רלוונטי שייצע לקוראים להבין את ההווה – בחירה מובנת ומבורכת. ברם, בין הפרשנויות והסיפורים מתבלטות טעויות לא מבוטלות הנוגעות ללב העניין. חלקן הן אולי טעויות בהיסח הדעת, כמו הטעויות בשמו של נשיא מצרים לשעבר מוחמד מורסי (אחמד מורסי), בשמה של מפלגת הצדק והפיתוח התורכית (מפלגת הצדק והאמת), עיוות שמו של הארגון הסלפי אחראר אל-שאם (תחריר אל-שאם) ותרגומו השגוי צבא סוריה החופשי (במקום בני החורין – משחררי סוריה), או ציון העובדה שעבדאללה השני מלך ירדן הוא נינו של פיצל (בן חסין), אף שלמעשה הוא נינו של אחיו עבדאללה.⁹ אולם נוסף על כך יש בספר טעויות מהותיות יותר. מפעם לפעם מוצעות אמירות החלטיות התומכות בטיעון מסוים בלי שנערך בהן דיון מעמיק. למשל, הקביעה שפליטים נוטים לקבל יחס גרוע מאוכלוסייה מקומית, כמו יחס הערבים בארץ ישראל ליהודים שהיגרו אליה – דוגמה המצמצמת מאוד את ההקשר הרחב של הסכסוך הערבי/פלסטיני-ישראלי;¹⁰ הגדרת הנאציזם והפאשיזם מהפכות, אף כי שתיהן הן סמל לשימוש במנגנון דמוקרטי לשינוי משטר דווקא; והטענה שהמזרח התיכון מתפרק לזהויות לאומיות, אף על פי שהזהויות התת-לאומיות (קהילה, דת, עדה) הן מסממניה הברורים של התקופה.

7 שם, 305.

8 שם, 325.

9 שם, 39, 252, 312.

10 שם, 330.

בפרק המוקדש לשורשי הג'האד נטען כי המעצמות האירופיות (גרמניה ובריטניה) הן שטיפחו את רעיון הג'האד והשתמשו בו למטרותיהן במהלך מלחמת העולם הראשונה כדי למוטט את האימפריה העוסמאנית.¹¹ המרד הערבי בהנהגת לורנס איש ערב מובא כפרשנות בריטית לג'האד, טענה רחוקה ואפילו הפוכה מהמציאות. המרד הערבי היה אחד הביטויים הגלויים הבולטים של הלאומיות ערבית במאה העשרים דווקא, והיה רעיון מערבי מובהק, שלא כמו הג'האד שמקורותיו באסלאם. פרשנות זו גורעת מעט מהבנת הרעיון, במיוחד משום שמהפרק המתחקה אחר מקורותיה של המדינה האסלאמית נעדר שמם של הוגים ואנשי מעש שפיתחו את הסלפיה ג'אדיה בחצי המאה האחרונה, ובראשם מי שנחשב לאבי התופעה – סיד קטב המצרי.

אחד הרעיונות המרכזיים בספר סובב סביב מונח שטבע המחבר: 'הקשת המזרחית'. בפרק המוקדש לכך מוסבר, עד כמה שאפשר להבין, כי מדובר במלחמת צללים בין הכוחות במזרח התיכון על שליטה והשפעה במזרח התיכון במהלך סוף המאה העשרים, שבמסגרתה ניסתה ישראל והצליחה לכרות בריתות עם מדינות כסעודיה, תימן, אריתריאה, דרום סודן ואתיופיה כדי להחליש את אויביה. לא רק שהמונח החדש הזה, 'הקשת המזרחית', אינו מוכר בשיח בהקשרו הזה (אלא בהקשר פנים-ישראלי חברתי), וגם אינו נהיר לגמרי מבחינה גאוגרפית, אלא שנקודת הייחוס לדיון במישור הזה צריכה להיות ללא ספק 'ברית הפריפריה' שישאל ניסתה לכונן בראשיתה עם הגורמים הלא-ערבים במרחב – תורכיה, איראן ואתיופיה.¹² בהיעדר עיסוק בכך, הדיון נותר תלוש משהו ונטול מסגרת היסטורית.

חולשה עקרונית המלווה את הספר לכל אורכו, אף שאינה נובעת מתוכן גרידא, היא סוגיית העריכה וההתקנה. לכאורה זו נקודה טכנית, אך היקפה וחומרתה מעיבים על הספר, מבלבלים ומקשים על הקוראים. ראשית, בספר כמו זה, המכיל מספר רב של שמות אנשים ומקומות, בעיקר בשפה הערבית, וגם בשפות אחרות של ארצות אסלאם, חשוב פי כמה להקפיד על תעתיק נכון, או לכל הפחות על תעתיק עקבי. שיטת התעתיק שנבחרה בספר אינה נהירה, בלשון המעטה. קצרה היריעה מלפרט את כל הדוגמאות, וגם נדמה שאין בכך טעם מכיוון שמדובר במגמה גורפת. אולם חשוב מכך, גם כאשר נבחרה צורת תעתיק מסוימת, לא תמיד הוקפד לשמור עליה, ושמות רבים מופיעים בצורות כתיב שונות לאורך הספר. ניכר גם שלא הייתה הקפדה בתרגום מושגים. למשל, השימוש לסירוגין בשם העיר אלפו ולא בשם המוכר לקוראי העברית חלב, או אזכור השם ארובה, תעתיק לא מוצלח של אירופה, המוזכרת כפרובינציה מיוחדת של המדינה האסלאמית. היה ראוי להשקיע תשומת לב רבה יותר בעבודה זו.

11 שם, 164, 170.

12 להרחבה, ראו יוסי אלפר, מדינה בודדה: החיפוש החשאי של ישראל אחרי בעלות ברית באיזור (תל אביב: מטר, 2015).

בראייה כוללת הספר **דאעיש: מסע אל מפתנו של השטן** הוא תעודה מרתקת בעלת ערך לציבור בנושא הנמצא בלב השיח ונראה שאינו עומד להיעלם ממנו בעתיד הקרוב, ולראיה גם הישגיו המסחריים של הספר היו נאים. קובץ הסיפורים, העדויות והאנקדוטות המעניינים שופכים אור על אחורי הקלעים של מה שמכונה הטלטלה האזורית במזרח התיכון, מאנישים אותה ותורמים להבנתה. אולם הצלחתו של הספר נעצרת ברמה הזאת ואינה ממשיכה לממד המחקרי וההיסטורי. הניסיון לקשור תובנות עכשוויות בלקחים היסטוריים אינו מצליח בשל היעדר עקיבות המלווה בהסתמכות על הנחות עבודה בעייתיות. מכאן, בשפת העולם האקדמי, עבור המחקר ההיסטורי הספר הוא בהחלט מקור ראשוני נהדר לתיעוד רוח התקופה ותפיסת זרמים שונים את המציאות כפי שהיא בזמנם ומנקודת מבטם, אולם הוא אינו מקור משני בעל ערך רב לניתוח המציאות. כך או אחרת, גם בראייה מסחרית וגם בראייה מחקרית, היה כדאי לשקול להמתין עם פרסום הספר ולהשקיע יותר בעבודת עריכה ראויה, שבסופו של דבר הייתה משרתת את מטרת הכותב וההוצאה לא פחות, אולי אף יותר, מהחיפזון לפרסמו.

עומר עינב